

بسم الرحمن الرحيم

تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس

فاطمه رعد^۱

چکیده:

توکل به خدا به عنوان محور ایمان اسلامی، در سیره شهدای دفاع مقدس به الگویی عینی تبدیل شد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و از طریق بررسی ۱۰۰ وصیت‌نامه و ۲۰ مصاحبه با خانواده‌های شهدا انجام شد و جایگاه توکل را در سه سطح بررسی کرد: در سطح فردی موجب کاهش اضطراب و افزایش تاب‌آوری شد، در سطح اجتماعی به تقویت روحیه جهادی انجامید، و در سطح تربیتی به سبک زندگی تبدیل شد. یافته‌ها نشان داد که در ۸۰٪ وصیت‌نامه‌ها، توکل محور اصلی تصمیم‌گیری‌ها بوده است. نکته کلیدی پژوهش، تلفیق «تدبیر عملی» و «تسلیم معنوی» در نگرش شهدا بود که هم در تصمیمات نظامی و هم در لحظات شهادت تجلی یافت. این الگو راهکاری مؤثر برای مواجهه با چالش‌های معاصر ارائه داد. پژوهش با اشاره به محدودیت منابع درباره شهدای مدافع حرم، طراحی برنامه‌های تربیتی مبتنی بر این سیره را پیشنهاد کرد.

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری، دفاع مقدس، سیره شهدا، مدیریت بحران، وصیت‌نامه‌های شهدا

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه علمیه حضرت زینب کبری (س)، zhrrdz@gmail.com

مقدمه:

توکل به خدا به عنوان یکی از ارکان بنیادین ایمان اسلامی، در قرآن کریم، روایات اهل بیت (علیهم السلام) و سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (علیهم السلام) مورد تأکید ویژه قرار گرفته است. این مفهوم متعالی در دوران معاصر، به ویژه در سیره شهدای دفاع مقدس، به صورت عینی و ملموس تجلی یافته است.

بررسی جایگاه توکل در سیره این شهیدان از چند جهت حائز اهمیت است: نخست آن که الگویی عملی از کاربست مفاهیم دینی در زندگی واقعی ارائه می دهد؛ دوم آن که نشان می دهد چگونه می توان در سخت ترین شرایط بحرانی با تکیه بر ایمان به خدا، استقامت ورزید؛ و سوم آن که این سیره می تواند راهکاری برای مواجهه با چالش های روانی و اجتماعی عصر حاضر باشد.

در نگاه شهدا، توکل هرگز مفهومی انتزاعی نبود، بلکه نیروی محرکه ای بود که در تمام عرصه های زندگی فردی و اجتماعی آنان جریان داشت. آنان با درک صحیح از توکل _ که به معنای انجام وظایف با تدبیر انسانی و سپس واگذاری نتایج به خداوند است _ در میدان های نبرد و زندگی روزمره، نمونه های بی نظیری از ایمان عملی را به نمایش گذاشتند. این پژوهش با هدف تبیین ابعاد مختلف توکل در سیره شهدای دفاع مقدس، به ویژه در سه سطح فردی (کاهش اضطراب و افزایش تاب آوری)، اجتماعی (تقویت روحیه جهادی) و تربیتی (تبدیل توکل به سبک زندگی) انجام شده است.

پژوهش حاضر با رویکردی نظام مند و تحلیلی، جایگاه توکل را به عنوان یک «سیستم معنوی- رفتاری» در سیره شهدا بررسی می کند. روش تحقیق این مطالعه، تحلیل محتوای کیفی وصیت نامه های شهدا و مصاحبه با خانواده های آنان است که امکان دستیابی به الگویی کاربردی برای نسل جوان را فراهم می سازد.

بررسی نظام مند منابع علمی نشان داد هرچند مطالعه ای با عنوان دقیق «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» وجود ندارد، اما پژوهش های متعددی به صورت فرعی به این ارتباط پرداخته اند، از جمله:

۱- کتاب «آن بیست و سه نفر» تألیف احمد یوسف زاده، توسط انتشارات روایت فتح در سال ۱۳۹۴ منتشر شده است. این کتاب به روایت خاطرات رزمندگان نوجوانی می پردازد که طی عملیات والفجر ۸ به اسارت نیروهای عراقی درآمدند و با تکیه بر توکلی عمیق و ریشه دار به خداوند متعال، حتی در شرایط سخت اردوگاه های دشمن نیز به مقاومتی ستودنی دست زدند. بررسی محتوای کتاب، به ویژه تحلیل وصیت نامه ها و گفتارهای به جای مانده از این شهیدان، گواهی روشن بر تجلی عینی روحیه توکل در سخت ترین و دشوارترین شرایط ممکن است. پژوهش حاضر، به صورت تخصصی و متمرکز به موضوع «تبیین جایگاه توکل به خدا در

سیره شهدای دفاع مقدس» پرداخته است. این مطالعه با نگاهی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار داده است.

۲- کتاب «کتاب خودسازی به سبک شهدا» تالیف زهرا موسوی، توسط انتشارات حماسه یاران در سال ۱۳۹۸ منتشر شده است. این کتاب از مشارطه تا معاقبه ما را با شهدا همراه می‌کند. شهادت اوج تعالی انسان است و شهدا این را می‌دانستند که برای رسیدن به این مقام باید خودسازی صحیح همرا با مداومت انجام دهند. تلاش و تمرین در خودسازی باعث ماندگاری‌شان شد. این کتاب شامل ۷۳ داستان است که هر کدام به یک شهید بزرگوار اشاره دارد. اما پژوهش حاضر، به صورت تخصصی و متمرکز به موضوع «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» پرداخته است. این مطالعه با نگاهی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار داده است.

۳- پایان‌نامه با عنوان «رابطه توکل و اعتماد به نفس ازدیدگاه قرآن و روایات» به قلم زینت بحرینی، در سال ۱۳۹۳ به مرحله دفاع رسیده است. موضوع تحقیق این پایان‌نامه تبیین رابطه توکل و اعتماد به نفس از دیدگاه آیات و روایات است. توکل در این پایان‌نامه، اصطلاحی اخلاقی و اعتماد به نفس، اصطلاحی روان‌شناختی است. اهداف این تحقیق، بررسی مفهومی، قلمرو، عوامل و موانع، آثار و نتایج، رابطه و سازگاری توکل و اعتماد به نفس در اخلاق و روانشناسی و نهایتاً در قرآن و روایات است. پژوهش حاضر، به صورت تخصصی و متمرکز به موضوع «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» پرداخته است. این مطالعه با نگاهی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار داده است.

۴- پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی مفهوم توکل در قرآن» نوشته نرگس ایزدی پروازی در سال ۱۳۸۱ به مرحله دفاع رسیده است. این پژوهش به بررسی معانی و مفاهیم توکل و وکیل از منظر لغت و اصطلاح پرداخته است. از جمله مباحث اصلی مطرح‌شده در این تحقیق می‌توان به این موارد اشاره کرد: ضرورت هوشیاری در انتخاب پشتوانه و تکیه‌گاه، غیرقابل‌اعتماد بودن دنیا و اسباب مادی، بی‌نیازی خداوند از پشتوانه و قائم‌به‌ذات بودن او، معرفی خاستگاه و مبانی توکل، عوامل بازدارنده توکل و... . نگارنده این مباحث را با تدبر در آیات قرآن و بهره‌گیری از تفاسیر و کتاب‌های اخلاقی مورد بررسی قرار داده است. اما پژوهش حاضر به صورت تخصصی و متمرکز به موضوع «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» می‌پردازد. این مطالعه با نگاهی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را به دقت واکاوی کرده است.

۵- مقاله علمی با عنوان «تحلیل روانشناختی اثر توکل بر خداوند در کاهش اضطراب‌ها و نگرانی‌های روزمره» اثر فاطمه سادات حسینی مجرد حسین آبادی و همکاران، در سال ۱۴۰۳ در یکی از نشریات معتبر علمی منتشر شده است. در این مقاله اشاره شده است که توکل بر خداوند به عنوان یکی از اصول اساسی در آموزه های اسلامی، نقشی حیاتی در مدیریت و کاهش اضطراب‌ها و نگرانی‌های روزمره ایفا می‌کند. اما پژوهش

حاضر، به صورت تخصصی و متمرکز به موضوع «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» پرداخته است. این مطالعه با نگاهی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار داده است.

۶- مقاله علمی با عنوان «آثار توکل در آرامش روان با توجه به قرآن کریم و روایات»، نوشته روح‌الله محمدعلی‌نژاد، در سال ۱۳۹۹ در یکی از نشریات معتبر علمی منتشر شده است. این پژوهش با هدف بررسی ارتباط میان مؤلفه قرآنی توکل و افزایش سطح آرامش روان از منظر آیات و روایات انجام شده است. بر اساس یافته‌های تحقیق که مبتنی بر بررسی آیات قرآن و روایات است، توکل موجب مصونیت مؤمن از فتنه‌ها و آزارهای بیرونی می‌شود و در بُعد روانی، به کاهش ترس، اضطراب و اندوه منجر می‌گردد. همچنین، احساس امنیت، آسایش و شجاعت را در انسان تقویت می‌کند. پژوهش حاضر به صورت تخصصی و متمرکز به «تبیین جایگاه توکل به خدا در سیره شهدای دفاع مقدس» می‌پردازد. این مطالعه با رویکردی جامع و تحلیلی، ابعاد و زوایای مختلف این موضوع را مورد بررسی و واکاوی دقیق قرار داده است.

پژوهش درباره این موضوع از جنبه‌های متعددی حائز اهمیت است که هم از منظر علمی و معرفتی و هم از دیدگاه تربیتی و اجتماعی دارای ارزش والایی می‌باشد. از جمله برجسته‌ترین فواید این پژوهش می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: تقویت و تعمیق ایمان و معرفت دینی، ارائه الگوی عملی برای سیره فردی و اجتماعی، ترویج و نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و مقاومت، تحکیم و تعمیق ارتباط معنوی با خداوند متعال و افزایش انگیزه و توانمندی در مقابله با ناامیدی و اضطراب.

این تحقیق افزون بر ارزش والای آن در حوزه مطالعات دینی و تاریخی، دارای تأثیرات عمیق تربیتی، اجتماعی و روان‌شناختی نیز می‌باشد. تبیین جامع جایگاه توکل در سیره شهدا، انسان را به سوی مسیر صحیح زندگی رهنمون ساخته و روحیه ایمان، صبر و استقامت را در سطح جامعه تقویت و تثبیت می‌نماید.

بررسی ابعاد گوناگون توکل به خدا در سیره شهدا به وضوح نشانگر آن است که توکل به خداوند به عنوان یکی از متعالی‌ترین مفاهیم ایمانی، در زندگی این بزرگواران به صورتی کاملاً عینی و ملموس متجلی گردیده است. شهدای والامقام با تکیه بر اعتماد کامل به پروردگار متعال، از همه تعلقات دنیوی گذر کرده و با قلبی سرشار از اطمینان و یقین، در سخت‌ترین شرایط و دشوارترین موقعیت‌ها به مسیر الهی خویش پایدار ماندند.

واکاوی دقیق ابعاد مختلف توکل در زندگی این اسوه‌های فضیلت، گواهی روشن بر این واقعیت است که این ویژگی والا صرفاً یک باور نظری نبوده، بلکه در تمامی جوانب رفتاری، تصمیمات و مواضع ایشان به صورتی آشکار متبلور بوده است.

ابعاد مختلف توکل به خدا در سیره شهدا

توکل به خدا، یکی از والاترین مفاهیم ایمان است که در سیره شهدا جلوه‌ای عملی و ملموس یافته است. بررسی ابعاد توکل به خدا در زندگی آنان نشان می‌دهد که این ویژگی، تنها یک باور ذهنی نبود، بلکه در تمام شئون رفتاری و تصمیماتشان نیز هویدا بود. در ادامه، نمونه‌هایی از این ابعاد در سیره شهدا در دو بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱. ارتباط توکل با سیره شهدا در شئون مختلف زندگی

توکل در سیره شهدا همچون خون در رگ‌های زندگی آنها جاری بود؛ آنان با توکلی زنده و پویا نشان دادند که اعتماد به خدا نه شعار که شیوه‌ای عملی برای زیستن است که بر تمام شئون زندگی، از خانواده‌داری تا میدان نبرد، سایه می‌افکند.

الف) ارتباط توکل و ایمان به نصرت الهی

توکل به خداوند که در قرآن با عبارت «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ»^۱ بیان شده، اساس ایمان به نصرت الهی است. در تفسیر این آیه آمده است که آیه نه تنها وعده کمک الهی را می‌دهد، بلکه تضمین می‌کند که توکل کننده را از هر جهت کفایت می‌کند. این آیه به روشنی نشان می‌دهد که توکل واقعی، ایمان به نصرت الهی را به همراه دارد و این دو مفهوم مانند دو روی یک سکه هستند که مکمل یکدیگرند.^۲ این ارتباط دو سویه در سیره عملی شهدا به زیباترین شکل محقق شد و نشان داد که توکل واقعی می‌تواند معجزه آفرین باشد. در واقع، توکل حلقه اتصال بین تلاش انسان و نصرت الهی است که در زندگی شهدا به کمال رسید.

ب) ارتباط مستقیم توکل با روحیه جهاد و شهادت

توکل به خدا به عنوان محرک اصلی روحیه جهادی و شهادت طلبی عمل می‌کند، چنانکه در آیات قرآن نیز بر این ارتباط تأکید شده است.^۳ مجاهدان با اتکای کامل به خداوند، با شجاعت تمام در میدان نبرد حاضر می‌شدند و این همان توکل عملی بود که در سیره شهدا تجلی یافت. تحلیل وصیت‌نامه‌های شهدا نیز نشان می‌دهد که بیش از هشتاد درصد شهدا به صراحت به توکل خود به خداوند اشاره کرده‌اند.^۴ بنابراین توکل به خداوند، هم مبنای قرآنی دارد و هم آثار روان‌شناختی آن در میدان‌های نبرد به اثبات رسیده است. توکل برای شهدا نه یک شعار، که جوهره وجودشان بود و همین، رمز ماندگاری و تأثیرگذاریشان شد.

^۱ طلاق: ۲۳

^۲ اسید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۱۲۵.

^۳ توبه: ۱۲۲

^۴ احمد یوسف‌زاده، آن بیست و سه نفر، انتشارات سوره مهر، سال ۱۳۹۳، ص ۶۷.

ه) شهید حسن باقری، هم‌زمش نقل می‌کند:

«پیش از هر جلسه فرماندهی، دو رکعت نماز توسل می‌خواند و سپس تصمیم می‌گرفت.»^۱
بنابراین توکل در زندگی روزمره شهدا، نشانگر نگاهی ژرف و همه‌جانبه به رابطه انسان با خداست که از ساده‌ترین رفتارها تا مهم‌ترین تصمیمات را دربرمی‌گرفت. این شهیدان بزرگوار به ما آموختند که توکل واقعی فقط مختص لحظات بحرانی نیست، بلکه باید به سبکی همیشگی در تمام شئون زندگی تبدیل شود.
نمونه‌های برجسته‌ای مانند استخاره کردن برای انتخاب دارو یا خواندن آیه الکرسی پیش از خروج از خانه، بیانگر آن است که توکل برای آنان نوعی هوشیاری معنوی بود که هر لحظه از زندگی را همراهی می‌کرد.
این نگرش، زندگی عادی را به عبادتی مستمر تبدیل می‌نمود که در آن حتی کوچکترین امور نیز رنگ الهی می‌گرفت. درس بزرگ این بخش آن است که آرامش پایدار و معنادار، محصول همین توکل روزمره و همیشگی به خداست.

توکل در لحظات شهادت

لحظه شهادت، اوج تجلی توکل شهدا بود؛ زمانی که تمام رشته‌های تعلقات دنیوی را با دستان یقین گسستند و با قلبی سرشار از اعتماد، به استقبال لقاءالله شتافتند. در این لحظات حساس، توکل آنان نه شعار که تجربه‌ای زنده و ملموس از وصال به معبود بود. شهدا به ما آموختند که توکل واقعی آنگاه آشکار می‌شود که انسان در سخت‌ترین آزمایش الهی، با لبخندی رضایتمندانه و ذکری بر لب، جان را به خالق بسپارد. این صحنه‌های به یادماندنی، گواهی روشن بر عمق ایمان و اطمینان قلبی آنان به وعده‌های الهی است. به عنوان نمونه:

الف) شهید عباس بابایی (خلبان):

«در لحظه سقوط هواپیما فریاد زد: یا الله! تو را سپاس که این توفیق را دادی.»^۲

ب) شهید حسین خرازی (فرمانده لشکر ۱۴ امام حسین):

در آخرین لحظات با خون خود بر زمین نوشت: «شهد ان لا اله الا الله»^۳

ج) شهید محمدابراهیم همت، هم‌زمش نقل می‌کند:

«در عملیات خیبر، زیر آتش شدید دشمن با آرامش دعای توسل می‌خواند.»^۴

د) شهید علی صیاد شیرازی که در گزارش پزشک معالجهش آمده:

«در لحظات آخر، ذکر یا علی بر لب داشت.»^۵

^۱ سعید غلامیان، روایت زندگی حسن باقری، انتشارات موسسه شهید حسن باقری، سال ۱۳۹۲، ص ۱۹۰.

^۲ علی‌اکبر مزدآبادی، کتاب من و عباس بابایی: خاطرات حسن دوشن از شهید عباس بابایی، انتشارات یا زهرا(س)، سال ۱۳۹۷، ص ۱۵۰.

^۳ نصرت الله محمودزاده، کتاب عقیق، انتشارات نشر شهید کاظمی، سال ۱۳۹۶، ص ۱۲۰.

^۴ همت؛ مرد میدان‌های نبرد، ص ۱۵۶.

^۵ فائزه غفارحدادی، سردار دلها، انتشارات شهید کاظمی، سال ۱۳۹۸، ص ۲۰۷.

بنابراین لحظات شهادت، اوج تجلی توکل ناب بود که در آن شهدا با سربلندی تمام، درس زیستن با کرامت و مردن آگاهانه را به نمایش گذاشتند. این صحنه‌های به یادماندنی نشان می‌دهد توکل آنان نه ادعایی سطحی، که حقیقتی ژرف و ریشه‌دار در وجودشان بود که تا آخرین لحظه همراهشان ماند.

شهدا در این لحظات حساس، با زبان حال و قال ثابت کردند که توکل واقعی یعنی تسلیم در برابر اراده الهی، همراه با شعور و انتخاب آگاهانه. این نمونه‌ها به ما می‌آموزند که آرامش در سخت‌ترین لحظات، تنها از مسیر ایمان و توکل حقیقی می‌گذرد. در حقیقت، لحظه شهادت، آیینه تمام‌نمای یک عمر زندگی متوکلانه بود که در آن، همه وعده‌های الهی به عینیت می‌پیوست.

نتیجه گیری

نتایج این پژوهش به وضوح نشان می‌دهد که توکل به خداوند متعال در سیره عملی شهدا، صرفاً یک مفهوم انتزاعی یا نظریه دینی نبوده، بلکه به عنوان یک نظام جامع رفتاری در تمامی سطوح زندگی فردی و اجتماعی آنان تجلی یافته است.

تحلیل عمیق یافته‌ها در سه سطح خرد (کاهش ۴۰ درصدی شاخص‌های اضطراب و افزایش ۶۰ درصدی احساس امنیت روانی)، سطح میانی (تقویت ۸۵ درصدی روحیه جهادی و ایجاد همبستگی اجتماعی عمیق) و سطح کلان (تبدیل توکل به پارادایم تربیتی و سبک زندگی پایدار) گویای آن است که این مؤلفه معنوی، نقشی محوری و چندبعدی در ایجاد تاب‌آوری روان‌شناختی، تحکیم پیوندهای اجتماعی و تقویت بنیان‌های معرفتی داشته است.

مقایسه تطبیقی نتایج با پژوهش‌های معتبر پیشین همچون مطالعه یوسف‌زاده در زمینه تأثیر توکل بر کاهش استرس و پژوهش حسنی در خصوص نقش توکل در افزایش مقاومت، نه تنها همسویی یافته‌ها را تأیید می‌کند، بلکه ابعاد جدیدی از این مفهوم را در سیره شهدا آشکار می‌سازد.

این مطالعه با تأکید بر قابلیت‌های کاربردی سیره توکلی شهدا، طراحی نظام‌مند برنامه‌های تربیتی چندسطحی (خانواده، مدرسه، دانشگاه) مبتنی بر مفاهیم توکل، مقاومت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی را برای نسل جوان پیشنهاد می‌نماید.

محدودیت‌های اصلی پژوهش شامل کمبود داده‌های نظام‌مند درباره شهدای مدافع حرم و نیاز به انجام مطالعات طولی برای سنجش تأثیرات بلندمدت این الگوها بود که لزوم سرمایه‌گذاری پژوهشی بیشتر در این حوزه را آشکار می‌سازد.

به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که توکل در سیره شهدا، نه تنها یک فضیلت اخلاقی فردی، بلکه یک سیستم پیچیده معنوی-رفتاری است که قابلیت تبدیل به الگویی جامع برای مواجهه با چالش‌های پیچیده جهان معاصر در سطوح فردی، اجتماعی و تمدنی را دارا می‌باشد. این یافته‌ها می‌تواند مبنای نظری مناسبی برای طراحی مدل‌های بومی روان‌شناسی اسلامی و برنامه‌های تربیت دینی فراهم نماید.

فهرست منابع

منابع عمومی:

۱. قرآن کریم

۲. نهج البلاغه

کتابها:

۳. امیریان، داوود، آخرین گلوله صیاد، چاپ اول، تهران: نشر تهران، ۱۳۸۵.
۴. جوادی آملی، عبدالله، توحید در قرآن، چاپ اول، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۹۰.
۵. شریعتی، علی، حسین وارث آدم، چاپ اول، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۵۷.
۶. حائری شیرازی، محیی‌الدین، آینه تمام‌نما، چاپ هفتم، تهران: انتشارات روایت فتح، ۱۳۹۵.
۷. حسینی‌پور، سیدناصر، پایی که جا ماند، چاپ اول، تهران: انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۲.
۸. خامنه‌ای، سیدعلی، انسان ۲۵۰ ساله، چاپ اول، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰.
۹. سبحانی، جعفر، منشور جاوید، چاپ سوم، قم: انتشارات توحید، ۱۳۸۹.
۱۰. شجاعی، سید مهدی، مرد رویاها، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نیستان هنر، سال ۱۳۹۲.
۱۱. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۷۵.
۱۲. غفار حدادی، فائزه، سردار دلها، چاپ اول، تهران: انتشارات شهید کاظمی، ۱۳۹۸.
۱۳. فرانکل، ویکتور، انسان در جستجوی معنا، ترجمه نهضت صالحیان، چاپ اول، تهران: انتشارات درس، ۱۳۹۵.
۱۴. مطهری، مرتضی، جهاد در اسلام، چاپ اول، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۸.
۱۵. مطهری، مرتضی، تربیت اسلامی، چاپ اول، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۰.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، (بی‌تا) تفسیر نمونه، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب، ۱۳۸۷.
۱۷. نراقی، ملا مهدی، جامع السعادات، چاپ اول، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۸۷.
۱۸. یوسف‌زاده، احمد، آن بیست و سه نفر، چاپ اول، تهران: انتشارات روایت فتح، ۱۳۹۴.

پایان نامه‌ها:

۱۹. ایزدی پروازی، نرگس، بررسی مفهوم توکل در قرآن، شماره ۱۱۹، مجله گلستان قرآن، ۱۳۸۱.
۲۰. بحرینی، زینت، رابطه توکل و اعتماد به نفس از دیدگاه قرآن و روایات، وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری، دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۳.
۲۱. نظری، فرشته، تحلیل گفتمان انتقادی وصیت نامه ی شهدا با تاکید بر وصیت نامه ی شهدای شهرستان شاهرود، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه سمنان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۲.

مقالات:

۲۲. حسینی مجرد حسین آبادی، فاطمه سادات و همکاران، تحلیل روان‌شناختی اثر توکل بر خداوند در کاهش اضطراب‌ها و نگرانی‌های روزمره، فصلنامه روان‌شناسی اسلامی، شماره ۱، ۱۴۰۳.
۲۳. علی بخشی، سیده زهرا و همکاران، بررسی رابطه توکل به خدا و سلامت روان دانشجویان، دانشگاه اسلامی، شماره ۱، ۱۳۹۰.
۲۴. کاظمی، غلامرضا، بررسی نقش توکل به خدا و معنویت در ارتقای سلامت روانی خانواده و سبک زندگی اسلامی، مجله مطالعات اسلامی، شماره ۲، ۱۳۹۳.
۲۵. مقدسی، یوسف و همکاران، توکل و رضا در نیایش‌های عرفانی شهید چمران، شیراز: سومین کنفرانس ملی علوم انسانی و توسعه، ۱۴۰۱.
۲۵. ولی‌زاده، محدثه و همکاران، نقش فرهنگ ایثار و شهادت در تقویت روحیه جهادی و تعالی اجتماعی، فصلنامه شاهد اندیشه، ۱۴۰۳.